

«Αμούρ - Αμούρ» ή Επτά σχέδια για το «ποίημα-γεγονός»

«Ήθελα, δηλαδή, να συμπεριλάβω στα
ποιημάτα μου, όλα τα στοιχεία που
στην καθιερωμένη ποιησι, θεληματικά
ή άθελά μας, αποκλείονται, ή μας ξεφεύγουν».
Ανδρέας Εμπειρίκος

I

Ο ποιητής Ανδρέας Εμπειρίκος αναφέρεται συνήθως ως ο κύριος εισηγητής του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα. Η περίφημη διάλεξή του στη Λέσχη Καλλιτεχνών το 1935, «Περί Σουπερρεαλισμού», θεωρείται η πρώτη «επίσημη» παρουσίαση του υπερρεαλιστικού κινήματος στη χώρα μας, καθώς μέχρι τότε υπήρχαν ελάχιστες αναφορές, κυρίως μέσα από την ειδησεογραφία για την πολιτιστική κίνηση στην Ευρώπη και ειδικά στη Γαλλία, στις εφημερίδες της εποχής. Φαίνεται πως δυο μονάχα ουσιαστικές προσπάθειες παρουσίασης του υπερρεαλιστικού κινήματος προηγήθηκαν της διάλεξης του Εμπειρίκου. Μια μελέτη του Δ. Μεντζέλου, που δημοσιεύτηκε στα 1931¹, καθώς και μια, εν πολλοίς άγνωστη, αναφορά του Νικολάου Κάλας στον υπερρεαλισμό σε διάλεξη το 1933². Παρ' όλ' αυτά, ο ίδιος ο Κάλας, σε κατοπινό του δοκίμιο³, θεωρεί τη διάλεξη του Εμπειρίκου περισσότερο ειδική και σε σχέση και με τη μελέτη του Μεντζέλου και θεωρεί απαραίτητη τη δημοσίευσή της για μια εισαγωγή στον υπερρεαλισμό. Επιπλέον, ο Ελύτης, όπως περιγράφει στο *Χρονικό μιας Δεκαετίας*, επεδίωξε να συναντηθεί με τον Εμπειρίκο, λίγες μόνο μέρες πριν από τη διάλεξη του '35, για να γνωρίσει εκείνον τον «ουρανοκατέβато» που τον «κατατατούσε τα οικόπεδα», αλλά λίγα λεπτά στο σπίτι του Εμπειρίκου, προτού καν του μιλήσει, ήταν αρκετά για να πειστεί για την αρμοδιότητα του ανδρός και να αναγνωρίσει τη βαθιά γνώση του θέματος που είχε. Όσο για τον ίδιο τον Εμπειρίκο, η σχέση του με το υπερρεαλιστικό κίνημα, όπως ο ίδιος το έγραψε, πήρε εξαιρετικά το χαρακτήρα μιας αποκάλυψης που σημάδεψε τη σκέψη και την ποιητική του δημιουργία:

«Ποιος ξέρει, ίσως να έπαγνα ακόμη μέχρι σήμερα, αν η συγγλονιστική για μένα επαφή με τον υπερρεαλισμό, δε μου άνοιξε τα μάτια. Από την ημέρα εκείνη, μπορώ να πω, πως μονομιάς σχεδόν, διέκρινα πού βρισκόταν ο δρόμος και ρίχθηκα με ενθουσιασμό, με αληθινή αγαλλίαση, στο ρεύμα του ιστορικού κινήματος»⁴.

II

Οι προσωπικές αναζητήσεις του Εμπειρικού, στα χρόνια που προηγήθηκαν της γνωριμίας του με τον υπερρεαλισμό, είχαν ήδη προετοιμάσει το έδαφος για να μπορέσει έγκαιρα να αντιληφθεί το αληθινό νόημα και τη σημασία του κινήματος. Η απόφασή του να ασχοληθεί με την ψυχανάλυση, κατά τη διαμονή του στο Παρίσι (1926-1931), τον φέρνει σε επαφή με το διάσημο ψυχαναλύτη Rene Laforgue, με τον οποίο ξεκινά προσωπική και διδακτική ψυχανάλυση. Παράλληλα, οι αναζητήσεις του στην ποίηση παίρνουν εντατικό χαρακτήρα:

«[...] ωθούμενος από μian εσωτερική ανάγκη σχεδόν οργανική, προσπαθούσα να βρω, με τα ποιήματα που έγραφα τότε, έναν αμεσώτερο και πληρέστερο τρόπο εκφράσεως»⁵.

Ομολογεί ο ίδιος, στο περίφημο κείμενό του «Αμούρ - Αμούρ», πως ήδη εκείνα τα χρόνια πάσχιζε ώστε

«[...] ένα ποίημα να μην αποτελείται απλώς, από ένα ή περισσότερα υποκειμενικά ή αντικειμενικά θέματα λογικώς καθορισμένα και αναπτυσσόμενα μόνον εντός συνειδητών ορίων, μα να αποτελείται από οποιαδήποτε στοιχεία που θα παρουσιάζοντο μέσα στη ροή του γίνεσθαι του, ανεξάρτητα από κάθε συμβατική ή τυποποιημένη αισθητική, ηθική, ή λογική κατασκευή»⁶.

Και, παρόλο που αρνείται το χαρακτηρισμό «πρόδρομος του υπερρεαλισμού» για τον εαυτό του, δεν μπορεί κανείς παρά να σημειώσει κιόλας αρκετές συγγένειες με ορισμένα αιτήματα των υπερρεαλιστών στο επίπεδο της γραφής. Το αίτημα για την πραγμάτωση ενός διαφορετικού τρόπου έκφρασης, που δεν θα αποκλείει το φανταστικό ή το παράλογο, που θα αναγνωρίζει τη συμβολή του τυχαίου, καθώς «μια ριζιά ζαριών δεν καταργεί ποτέ την τύχη», που δεν θα λογαριάζει την αστική ηθική και θα γίνεται ενσάρκωση έρωτος ζω-ντος, βρίσκεται, νομίζω, ήδη μέσα του και γυρεύει τα μέσα για να εκφραστεί.

III

Φαίνεται πως, ακόμα και όταν συνειδητοποίησε τα προσωπικά αιτήματα της τέχνης του, ο Εμπειρικός συνέχιζε να μην είναι ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα καθεαυτού. Ναι μεν τα νέα του, προ-υπερρεαλιστικά πάντα, ποιήματα φανέρωναν «μεγάλη εξέλιξη και μια πολύ αισθητή διαφορά», αλλά, «καίτοι μου ήρεζαν περισσότερο από τα παλαιά μου, δε με ικανοποιούσαν ως προς τις νέες μου επιδιώξεις»⁷. Θεωρώ πως τούτη η κρίσιμη καμπή είναι η πιο σημαντική στιγμή, όχι μονάχα για τον ίδιο τον Εμπειρικό, αλλά για ολόκληρη σχεδόν τη γενιά του '30, με την εξαίρεση βέβαια του Σεφέρη, που διάλεξε το δικό του, παράλληλο αλλά εμφανώς διαφορετικό, δρόμο. Κι αυτό γιατί τα «παλαιά» ποιήματα του Εμπειρικού, όπως πρόσφατα είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε⁸, κρατούν ουσιαστικά από την προνεωτερική παράδοση του Σολωμού, του Κάλβου, αλλά κυρίως του Παλαμά και του Σικελιανού ή, ακόμα, και του Γρυπάρη, δίχως την αφομοιωμένη επίδραση του Καβάφη ή, έστω, και του Καρυωτάκη, από την άποψη της τεχνοτροπίας ή της μορφής. Το αίτημα

για νέους τρόπους έκφρασης, που υπήρχε «εν σπέρματι» στον Εμπειρικό, κατά θαυμαστή «σύμπτωση» βρήκε αντέρεισμα και απτήρηση σε μια σειρά άλλων ποιητών, οι οποίοι δρούσαν ανεξάρτητα ως το 1935 –χρονιά ορόσημο για την ποίηση στη χώρα μας– και στη συνέχεια ένωσαν τις δυνάμεις τους προς την κατεύθυνση μιας δυναμικής πορείας εμπρός, μιας ριζικής ανασύστασης του ποιητικού λόγου. Κάλας, Ελύτης, Εγγονόπουλος, Γκάτσος, (κι αργότερα Βαλαωρίτης, Σαχτούρης, Παπαδίτσας, Κακναβάτος και άλλοι) – όλοι τους βοήκαν στο πρόσωπο του Εμπειρικού έναν αληθινό φίλο και σύμμαχο, εμπνευστή και εμπνευστή των προσπαθειών τους, τα ζοφερά ακόμη εκείνα χρόνια. Η Υψικάμινος του Ανδρέα Εμπειρικού (1935), καρπός των αναζητήσεων αλλά και της γνωριμίας του με τον υπερρεαλισμό και την αυτόματη γραφή, υπήρξε, κατά τη γνώμη μου, η ποιητική συλλογή που απελευθέρωσε, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη εκείνης της χρονιάς, το ζωοφόρο και φιλελεύθερο πνεύμα της υπερρεαλιστικής έκφρασης, αλλάζοντας για πάντα το σκηνικό της μοντέρνας ποίησης στη χώρα μας, έστω κι αν αυτό άργησε να γίνει αντιληπτό.

IV

Υπερρεαλισμός και «καθαρεύουσα»: αντίφαση; Ευτυχώς, σώζεται η αιτιολόγηση από τον ίδιο αυτού του φαινομενικά παράδοξου, στην ποίηση του Εμπειρικού, σχήματος – μια νέα ποίηση σε «παλιά» γλώσσα. Μα είναι παλιά γλώσσα η «καθαρεύουσα»⁹ του Εμπειρικού; Και θα ήταν αντίφαση για τις επιταγές του υπερρεαλισμού η χρήση της; Στη συζήτηση στη Θεσσαλονίκη¹⁰, όταν του θέτουν τη σχετική ερώτηση, απαντά αφοπλιστικά:

«[...] όταν λοιπόν έφτασα με το καλό στον υπερρεαλισμό, και εφήρμοσα την μέθοδο της αυτομάτου γραφής, τι νομίζετε ότι συνέβει; Εγώ δεν ήξερα δημοτική, εννοώ “με τα γράμματα” όπως λέμε, ήξερα δημοτική επειδή ήτο η λαλιά του τόπου μου και την ακούγα αλλά η παιδεία μου έγινε εξολοκλήρου στην καθαρεύουσα και έτσι ήρθαν στην επιφάνεια αυτά που είχα αφομοιώσει. Φυσικότητα. Αλίμονο αν εγώ στεκόμουν να διορθώσω επί το δημοτικότερον μια φράση. Καταστροφή στο ποίημα και ζημιά στην πνευματική προσωπικότητα, την οιανδήποτε έχει ο καθείς φυσικά. Μάσκα. Το άλλο ήτο η αλήθεια μου»¹¹.

Με την επίδραση του υπερρεαλισμού, η αυθεντική γλώσσα του ποιητή αναδύεται ως μοναδική γι' αυτόν επιλογή. Επιπλέον, έχω την αίσθηση, η «καθαρεύουσα» του Εμπειρικού είναι ακριβώς η γλώσσα που επιτρέπει λεκτικές, νοηματικές και φαντασιακές ακροβασίες όπως ο ποιητής ποθούσε και, υπό αυτή την έννοια, διόλου παράδοξη δεν είναι η χρήση της. Είναι τόσο πολύ ουσιαστική, και τόσο πολύ ποιητική, και μας φέρνει τόσο κοντά στις ρίζες του γλωσσικού μας ιδιώματος, αναδεικνύοντας μια πολυσημία ανυποψίαστη, που συχνά μας ξαφνιάζει. Γίνεται γλώσσα απολύτως μοντέρνα και, πάντως, γλώσσα ενιαία, όχι «μεικτή», αλλά ελληνική, ολόκληρη και όχι θρυμματισμένη κατά το δοκούν, πλούσια και όχι αποσιλωμένη από τύπους και έννοιες, από συμφραζόμενα και παράγωγα. Γίνεται η γλώσσα που ο ποιητής και προ υπερρεαλισμού γύρευε και γίνεται η κατ' εξοχήν γλώσσα που υπηρετεί το αίτημα του υπερρεαλισμού: «θα 'ναι η ποίησις σπερματική/ απόλυτα ερωτική/ Ή δε θα υπάρξει»¹².

V

Το ενδιαφέρον του Εμπειρικού για την ψυχανάλυση δεν θα ήταν, πιστεύω, ποτέ αρκετό για να αιτιολογήσει την απελευθερωτική πρόθεση και λειτουργία της γραφής του, αν δεν είχε μεσολαβήσει ο υπερρεαλισμός. Η απελευθέρωση από την καταπίεση της τρέχουσας, αστικής, ωφελμιστικής λογικής, με την ανάδειξη του ασυνείδητου ως βασικού παράγοντα της καθημερινής πράξης, η λύτρωση από την ενοχή της ερωτικής επιθυμίας και η ανάδειξη του έρωτα ως υπέρτατου αγαθού σε όλες του τις μορφές, η απελευθέρωση της φαντασίας σε βάρος του «νοήματος» στο επίπεδο της γραφής, αποτέλεσαν για τους υπερρεαλιστές βασικές «προγραμματικές αρχές», προκρίνοντας ουσιαστικά μια στάση ζωής και όχι απλώς ένα λογοτεχνικό κίνημα. Πέρα από τη ζήτηση της μορφής του κειμένου, το περιεχόμενο του έργου του Εμπειρικού μοιάζει να εμφορείται από τις ίδιες ή παρόμοιες αρχές από νωρίς, ίσως από τότε που διαμορφώνεται μέσα του μια ώριμη ποιητική συνείδηση. Η προσωπική του μυθολογία, για παράδειγμα, όπως διαφαίνεται στο σονέτο «Ήβη», γραμμένο στα 1926, μοιάζει διαμορφωμένη, αν και ασφυκτιά σε παραδοσιακό μέτρο και ρυθμό:

«Είσιν μικρή μα τόχε πια ποτίσει
Το σώμα σου του σφρίγους τ' άγιο νάμα
Κι αντάμα είχε το στήθος σου ανθίσει
Σε δώδεκα καλοκαιριώνε κάμα»¹³.

Λίγα χρόνια (αλλά πολλούς αιώνες, επιτρέψτε μου) αργότερα, ο ίδιος τίτλος, «Ήβη», με τη συμπλήρωση «Το κελεπούρι» εντός παρενθέσεως, επανέρχεται στα «Γραπτά» της περιόδου 1936-46:

«Ωραία μέρα, πράγματι. Χαρά Θεού... και τα στήθη της μικρής μου Υολάνδης, άρχισαν να φουσκώνουν. Πρώτη φορά το βλέπω σήμερα... Για δεξ την, τι όμορφη που είναι!»¹⁴

Και είναι σαφές πως, αν στη δεύτερη περίπτωση έχουμε να κάνουμε μ' έναν ποιητή που έχει κατακτήσει τα εκφραστικά του μέσα, το ουσιώδες είναι πως τα πράγματα επιτέλους λέγονται, «η ποίησις μεταγγίζεται στη ζωή και η ζωή στην ποίησι». Η ποίηση έχει αλλάξει εποχή, ο ποιητής ελεύθερος ακολουθεί το δρόμο που έταξε στον εαυτό του, ορμητικός, απερίσπαστος, «γενναίος και δυνατός». Αντλεί τα θέματά του από την ίδια τη ζωή, τη βιωμένη εμπειρία, και κατευθύνεται με συνέπεια στη διαμόρφωση της ιδανικής του Πολιτείας, της *Οκτάνας*, με όρους κτίσεως, φτιάχνοντας τον κόσμο απ' αρχής και ξεκινώντας από τους θεούς του¹⁵ μέχρι να ολοκληρώσει το ποιητικό του όραμα.

VI

«Και τώρα ν' απελπίζομαι που ίσαμε σήμερα δε με κατάλαβε, δε θέλησε, δε μπόρεσε να καταλάβει τι λέω, κανείς;» Ο Εμπειρικός –όπως και ο Εγγονόπουλος, κι αυτός ο τελευταίος περισσότερο ακόμα– δεινοπάθησε και δεινοπαθεί από την «επίσημη» κριτική, ακόμα

και post mortem. Μέχρι που βάλανε τον υπερρεαλισμό στο ζύγι τώρα τελευταία κάποιου για να μετρήσουν αν και πόσο ήταν υπερρεαλιστής, αν ήταν ο πρώτος ή ο δεύτερος, ποιες φάσεις του κινήματος ακολούθησε και σε ποιες διαφοροποιήθηκε, αν ήταν ορθόδοξος ή αιρετικός ή ακραίος, αν ήταν πραγματικά αριστερός όπως άρμοζε στο κίνημα και άλλα παρόμοια. Και βέβαια η γνωστή επωδός περί πορνογραφίας κι ελευθεροστομίας («ενοχλούνται τα καλώς κείμενα ώτα», έλεγε ο ίδιος), ο φόρος της αυτόματης γραφής και, και... Αναρωτιέμαι αν κάθισε κανείς τους έστω και μια στιγμή να λογαριάσει την ουσία του πράγματος, να μελετήσει τα κείμενα, παραμερίζοντας προσωπικές ιδεοληψίες και καταδικαστικές μανιές του κοινού μας βίου, αγωνίες επίδρασης και ανάγκες κατάταξης. Και είναι τόσες πολλές οι αναφορές του ίδιου του Εμπειρικού, όχι μονάχα στη σχέση του με τον υπερρεαλισμό, αλλά και στις άλλες του πηγές, στις «μη συμμορφώσεως τους Αγίους», που αρκεί, πιστεύω, κανείς να παρακολουθήσει τη σκέψη του για να μη λαθύνει. Η αίσθησή μου είναι πως η συνάντησή του με το υπερρεαλιστικό κίνημα του έδωσε την ευκαιρία ν' απελευθερώσει ένα τεράστιο δυναμικό σκέψης και πράξης, που είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται, και να πραγματώσει το προσωπικό του όραμα στην έκφραση. Οι αναζητήσεις των υπερρεαλιστών στο επίπεδο της τέχνης και της ζωής συναντήθηκαν με τις δικές του και τον βοήθησαν να τις προεκτείνει προς όφελος του έργου του και της ποίησης τελικά. Ο Εμπειρικός δεν ακολούθησε μια μανιέρα ή μια θεωρία ξένη προς τη νοοτροπία του, αλλά ευτύχησε να βρει συνδοσιπόρους και συναγωνιστές στη μάχη του ακριβώς για την έκφραση σε κάθε τομέα της ζωής και όχι μονάχα στην τέχνη. Από και πέρα, οι συνιστώσες του έργου του αποκτούν μια κατεύθυνση που, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Guy Saunier, «έχουν ως σκοπό και ως αποτέλεσμα τη λύτρωση του ανθρώπου, και συγκεκριμένα την επίγεια λύτρωσή του, πρώτα απ' όλα στο καίριο σημείο της σεξουαλικής καταπίεσης, με την απάλειψη και την τελική εξαφάνιση της ενοχής. Η γενικότερη ψυχική και διανοητική απελευθέρωσή του θα είναι φυσική απόρροια εκείνης της πρωταρχικής λύτρωσης»¹⁶. Ο ουτοπικός νέος κόσμος της *Οκτάνας* και του *Μέγα Ανατολικού*, που αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, την κορυφαία κατάκτηση του έργου του Εμπειρικού, συνιστά ένα ποιητικό όραμα εντελώς προσωπικό και συνάμα πανανθρώπινο, και οι ποιητικοί όροι με τους οποίους αρθρώνεται τοποθετούν, κατά τη γνώμη μου, τον Εμπειρικό ανάμεσα στους κορυφαίους ποιητές της νέας ελληνικής γραμματείας.

VII

Ο τολμηρός και ρηξικέλευθος λόγος του Ανδρέα Εμπειρικού, βγαλμένος από μια ιδιοσυγκρασία ανήσυχη κι ευαίσθητη όσο και δυναμική, συνεχίζει και θα συνεχίζει τον ποιητικό του Περίπλου στα βάθη του χρόνου. Άοκνος εργάτης της ποίησης, δίχως ίχνος έπαρσης, ο ποιητής ευτύχησε να καταστρώσει μια γλώσσα ανυπότακτη και δραστική και να δαμάσει ένα πλουσιότατο υλικό, αναπτύσσοντας ουσιαστικά μια «νέα διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου», καθώς ζητούσαν οι υπερρεαλιστές από το πρώτο κιόλας τείχος του περιοδικού *Revolution Surrealiste*. Το έργο του παραμένει επίκαιρο πάντοτε, σε απάνθρωπους καιρούς, σαν αυτούς που ζούμε, χωρίς να φθείρεται από κοντόφθαλμες κριτικές ή αναλύ-

σεις που καταπίνουν την κάμηλο και διυλίζουν τον κώνωπα. Ας επιστρέψουμε λοιπόν στην απόλαυση του κειμένου, για να θυμηθώ τον R. Barthes, και τη μαγεία της γλώσσας που η ποίησή του μας προσφέρει: είναι νομίζω καιρός.

«Και ιδού που μια φράσις γίνεται κορβέττα και με ούριον άνεμον αρμενίζει, καθώς νεφέλη που την προωθεί μαϊστράλι ή τραμουντάνα. Μια ανταύγεια ηχεί, μια σταγόνα πλημμυρίζει και μια φωνή ανθεί. Ένα παιδί στέκει ορθό σε ξέφωτο άλσους σιωπηλού και ακαριαίως μεταγλώνει μπροστά σε μια γυναίκα. Ένα φουστάνι γίνεται σέλας φωτεινό»¹⁷.

Σημειώσεις

1. «Ο Υπερρεαλισμός και οι τάσεις του», περ. Λόγος, φύλ. 7-9, 1931. Από τον Ελύτη μαθαίνουμε πως ο Μεντζέλος είχε την κατά τα άλλα ατιγία να νοσηλευτεί στο νοσοκομείο Source της Λοζάννης για φυματίωση, την ίδια όμως περίοδο που νοσηλευόταν εκεί ο Rene Crevel για τον ίδιο λόγο. Η γνωριμία τους στάθηκε αφορμή να γράψει ο Μεντζέλος, σχεδόν από «πρώτο χέρι», μια πρώτη μελέτη του υπερρεαλισμού όπως τον τον παρουσίασε ο Crevel.

2. Βλ. Νικόλαος Κάλας, *Κείμενα Ποιητικής και Αισθητικής*, σ. 303, εκδ. Πλέθρον.

3. Βλ. Νίκος Καλαμάρης, «Για τον Ελληνικό Υπερρεαλισμό», περ. *Νέα Φύλλα*, τ. 3, Μάρτιος 1937, σσ. 57-59.

4. Ανδρέας Εμπειρίκος, «Αμοιού - Αμοιού», *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία*, εκδ. Άγρια.

5. Ο.π.

6. Ο.π.

7. Ο.π.

8. Βλ. και Γ. Γιατρομανωλάκης, «Ένα "παράδοξο" ποίημα», εφημ. *Το Βήμα της Κυριακής*, σ. Α57.

9. Ο διάλογος για το αν η γλώσσα του Εμπειρίκου είναι καθαρεύουσα ή μιχτική ή, ακόμα, και δημοτική συνεχίζεται αρκετά χρόνια τώρα. Τα εισαγωγικά που χρησιμοποιώ ως προς την «καθαρεύουσά» του, αν και ο ίδιος έτσι την ονομάζει, δηλώνουν την αμφιβολία μου αν πρόκειται για ένα είδος που φέρει αξέχαστα όλα τα χαρακτηριστικά των γλωσσών που αν πρόκειται ουσιαστικά για κατ' επιλογήν του ποιητή «δάνεια» συντακτικά, υφολογικά και θεματικά, με στόχο την εκφραση σε μια γλώσσα ενιαία, που ο ίδιος ονομάζει «ελληνική» και που είναι βέβαια γλώσσα ποιητική. Μεγάλο ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μου, έχουν στο ζήτημα αυτό, μεταξύ άλλων, οι παρατηρήσεις του Γ. Γιατρομανωλάκη (και ειδικά για το «ιερό» λεξιλόγιο), τον Γ. Κεχαγιόγλου, τον Ι. Βούρτση, τον Guy (Michel) Saunier, τον Νάνο Βαλαωφίτη και, ακόμα, τον Αντρέα Παγουλάτου στο κείμενο «Ρητορικό Υφός, χιούμορ και "άλλη σκηνη" στο έργο του Ανδρέα Εμπειρίκου», περ. *Διτιχές Ινδίες*, τ. 5, καθώς και στο διάλογο με τον Jean Pierre Faye, περ. *Change*, no 36, Set International, 10/1978.

10. Περ. *Χάρτης*, τ. 17/18, «Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρίκο», σσ. 638-639.

11. Ο.π.

12. Ανδρέας Εμπειρίκος, *Αι Γενεαί Πάσαι ή Η Σήμερον Ως Αύριον Και Ως Χθες*, εκδ. Άγρια.

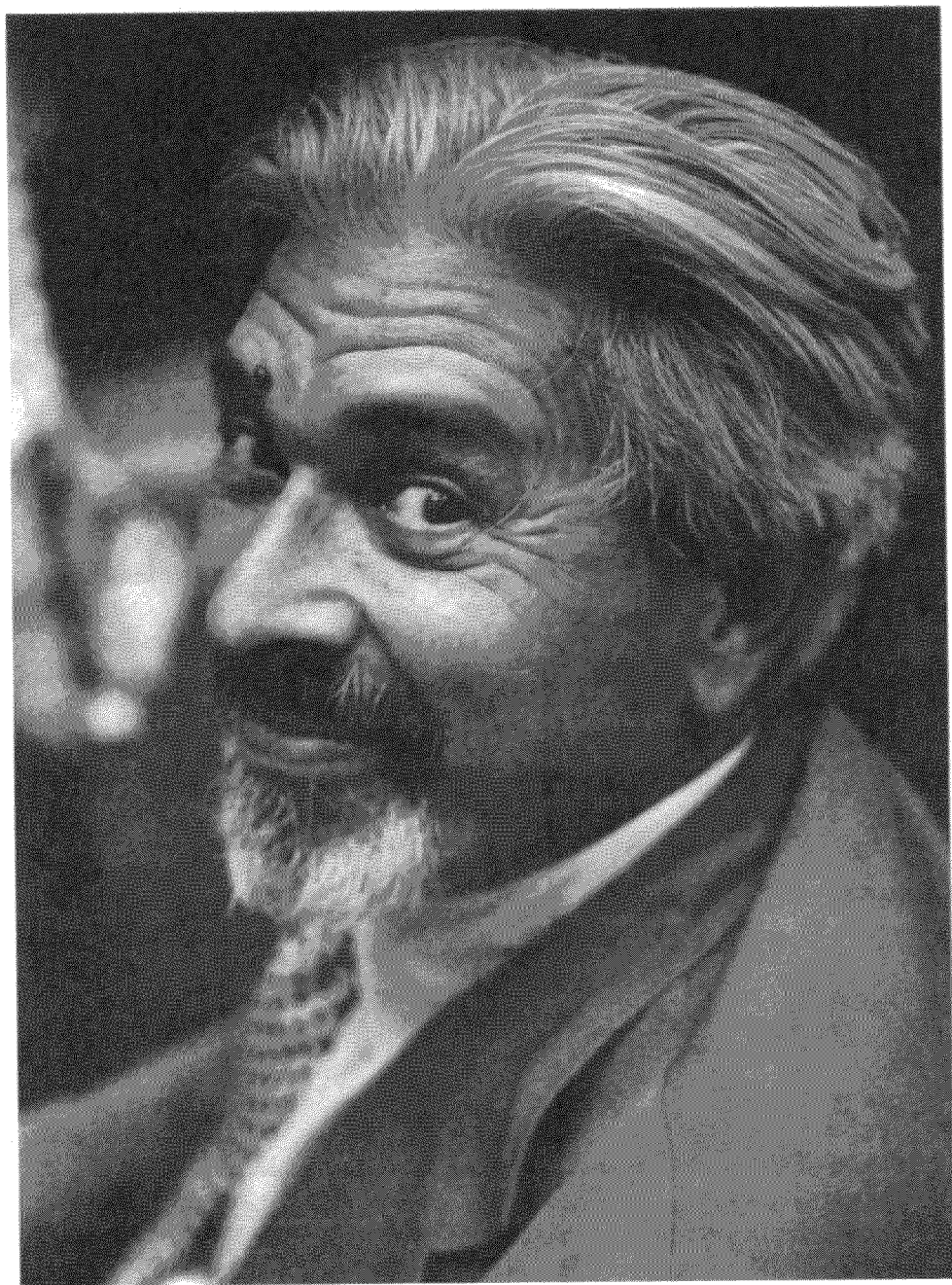
13. Ανδρέας Εμπειρίκος, «Ηβη» (εφημ. *Τα Νέα*, «Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρίκο», 27.5.2000).

14. Ανδρέας Εμπειρίκος, *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία*, εκδ. Άγρια.

15. Βλ. Guy Saunier, «Από τη μικρή θεά στο ζώο Σωτήρα. Οι μεταμορφώσεις του Μεσοσία από τα *Γραπτά* στην *Οκτάνα*», από το βιβλίο *Ανδρέας Εμπειρίκος, Μυθολογία και Ποιητική*, εκδ. Άγρια.

16. Guy (Michel) Saunier, *Ανδρέας Εμπειρίκος - Μυθολογία και Ποιητική*, εκδ. Άγρια.

17. Ανδρέας Εμπειρίκος, «Αμοιού - Αμοιού», *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία*, εκδ. Άγρια.

Ανδρέας Εμπειρικός 1962-64. Φωτ. Κόνραντ Ρουξ

1

2

3

4

1. Η μητέρα του Ανδρέα Εμπειρίκου, Στεφανία Κυδωνιέως, Σεβαστούπολη, 1896
2. Ο Ανδρέας Εμπειρίκος με τη μητέρα του, Λοζάννη, 1921
3. Ο Ανδρέας Εμπειρίκος σε ηλικία 11 ετών, με τους αδελφούς του Μαράκη και Τάκη
4. Ο Ανδρέας Εμπειρίκος με τη μητέρα του και το γιο του Λεωνίδα, Γλυφάδα, Καλοκαίρι 1965.
Φωτ. Βιβίκα Εμπειρίκου